

SEBASTIAN ZIEMBICKI

Uniwersytet Wrocławski

SPORY WOKÓŁ DOKTRYNY ROBERTA OWENA

W artykule zamierzam przedstawić główne poglądy naukowe dotyczące doktryny Roberta Owena (1771–1858, najważniejsze prace: *A New View of Society, Essays on the Formation of Human Character, An Address to the Master Manufacturers of Great Britain, Report to the County of Lanark of a Plan for Relieving Public Distress, An Address to All Classes in the State, The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race*), a także różne sposoby jej interpretacji, występujące w literaturze. Interpretacje te często różnią się od siebie. Wynika to prawdopodobnie z faktu, iż w odniesieniu do Owena możemy mówić o pewnej sprzeczności bądź pewnym paradoksie. Z jednej strony jest on centralną postacią angielskiego ruchu robotniczego i socjalizmu brytyjskiego, z drugiej – część założeń doktryny Owena, szczególnie proponowanych rozwiązań ekonomicznych, już za jego życia uznana została za błędną, co wynikało z niewłaściwego zrozumienia mechanizmów rynkowych przez jej autora. Z jednej strony czołowy teoretyk tzw. naukowego socjalizmu Fryderyk Engels nazwał doktrynę Owena utopią, z drugiej stwierdził, iż wszystkie ruchy społeczne, wszystkie rzeczywiste zdobycze osiągnięte w Anglii w interesie klasy robotniczej związane były z osobą Owena¹, który szeroko uważany jest za ojca brytyjskiego socjalizmu², ale także za pioniera współczesnego ruchu spółdzielczego, związkowca, lidera robotników, komunitarystę, lidera XIX-wiecznego przemysłu tkackiego i jego reformatora, pioniera powszechnej edukacji, sekularystę, spirytualistę, milenarystę i wielkiego Walijczyka³.

Uznanie Owena za założyciela angielskiego socjalizmu ma uzasadnienie również w tym, iż termin socjalizm został po raz pierwszy użyty w londyńskim

¹ F. Engels, *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki*, [w:] K. Marks i F. Engels, *Dzieła wybrane* t. II, Warszawa 1949, s. 117.

² Por. A.J. Booth, *Robert Owen, The Founder of Socialism in England*, Trubner & Co 1869. Znamienny jest już sam tytuł opracowania – *Robert Owen założyciel socjalizmu w Anglii*.

³ J.F.C. Harrison, *Robert Owen's quest for the new moral world in America*, [w:] D. Pitzer, *Robert Owen's American Legacy: Proceedings of the Robert Owen Bicentennial Conference*, Indiana Historical Society, 1972, s. 29.

wydaniu *Cooperative Magazine* z listopada 1827 r. właśnie dla określenia doktryny tego ideologa⁴. Jednakże sam Owen, jak i jego zwolennicy, aż do połowy lat trzydziestych XIX w. nie używali powszechnie tego pojęcia, a częściej posługiwali się takimi określeniami jak nowy pogląd na społeczeństwo (*new view of society*), system społeczny (*social system*) czy kooperacjonizm (*cooperation*). Również w latach czterdziestych XIX w. socjalizm był tak mocno utożsamiany z owenizmem⁵, czy też samym Owenem, że kiedy w 1847 r. Marks i Engels publikowali swój manifest, nie mogli go nazwać Manifestem Socjalistycznym, a zostali zmuszeni do wyboru alternatywnego tytułu – Manifest Komunistyczny⁶. Należy jednak podkreślić, iż owenowski socjalizm oznaczał zupełnie coś innego niż socjalizm lat osiemdziesiątych XIX w. Jego główne założenie polegało na przeciwstawieniu wszystkiego, co społeczne, temu, co indywidualne. Przeciwstawienia tego dokonywano na wszystkich płaszczyznach życia ludzkiego. Owen wierzył, iż skuteczną drogą prowadzącą do zmian jest promowanie działań opierających się czy też odwołujących się do idei wspólnoty. Socjalizm jego ponadto był doktryną odrzucającą koncepcję zmian wprowadzanych drogą rewolucji czy walki politycznej⁷. Owen był przez całe życie przeciwnikiem wszelkich form przemocy i na gruncie tego założenia sprzeciwiał się m.in. stosowaniu kar wobec przestępców, ale również na gruncie tego założenia, aż do początku lat trzydziestych XIX w., występował przeciwko strajkom robotniczym.

Mimo że Owen był postacią popularną, a idee jego uważano za niezwykle nowoczesne⁸, nikt z jego otoczenia⁹ nie napisał jego pełnej biografii ani nie dokonał całościowej analizy doktryny. Jedyną rozprawą o Owenie, jaka ukazała się za jego życia, była jego autobiografia¹⁰, która obejmuje jednak tylko początkowy okres życia – mniej więcej do roku 1821. W literaturze podkreśla się pogląd, iż do omawianej biografii należy podchodzić z pewną dozą ostrożności. Przede wszystkim została napisana w schyłkowym okresie życia Owena, o którym sowiecki badacz Wiaczesław Wołgin w *Szkicach o zachodnioeuropejskim socjaliz-*

⁴ J.F.C. Harrison, *Quest for the New Moral World*, New York 1969, s. 45.

⁵ Mianem owenizmu (*Owenism*) określa się ruch ideologiczny wyrosły wokół postaci Roberta Owena, natomiast członków ruchu określa się mianem owenistów (*Owenite*). Sami zainteresowani unikali jednak tych określeń i zdecydowanie preferowali określanie ich mianem socjalistów. Głównymi przedstawicielami są John Gray, William King, William Pare, William Hawkes Smith, George Jacob Holyoake.

⁶ K. Marks, F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, London 1934, s. 7.

⁷ J.F.C. Harrison, *Robert Owen's quest...*, s. 31.

⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁹ Na przykład można wspomnieć tak wybitnych przedstawicieli owenizmu jak William Pare, Henry Travis, Robert Dale Owen czy George Jacob Holyoake.

¹⁰ R. Owen, *Life of Robert Owen Written by Himself with Selections from His Writings and Correspondence*, Vol. I, London 1857. Owen skończył jedynie pierwszą część swej biografii, pracę nad resztą dzieła przerwała śmierć autora. Kolejna edycja ukazała się w 1920 r. i została opatrzona wstępem Maxa Beera, najnowsza edycja stanowi tom IV wydanego w 1993 r. zbioru *Selected Works of Robert Owen by Gregory Claeys (Ed.)*.

mie utopijnym pisał, iż charakteryzował się zniedołężnieniem starym Owena¹¹. Z całą pewnością należy przyznać, iż pogląd taki jest zbyt radykalny i trudny do obronienia na gruncie posiadanych informacji historycznych i dlatego należy z całą pewnością przyznać, iż zawarte w niej informacje nie zawsze muszą być wolne od zniekształcenia wynikającego z subiektywnego do nich nastawienia autora. Jest to jednak cecha większości autobiografii, a szczególnie tych napisanych pod koniec życia autora, który część faktów interpretuje przez pryzmat zebranego doświadczenia życiowego, a także skutków, jakie wywołały podejmowane działania, przywiązując jednocześnie mniejszą wagę do prawdziwych zamierzeń i motywacji ideologicznych. Ponadto autobiografia Owena jest kompilacją większej ilości krótszych tekstów pisanych w różnych okresach, poczynając od 1817 r., przez co nie zawsze jest spójna w swojej treści.

W okresie kilku lat następujących po śmierci Owena ukazały się trzy książkowe biografie o nim. Pierwszą z nich była *Robert Owen and His Social Philosophy* opracowana przez wytwórcę z Birmingham Williama Lucasa Sarganta¹², a także wydane w okresie kilku następnych lat, dwie kolejne autorstwa Frederica A. Pacarda i Arthura J. Bootha¹³. Opracowania te miały jednak kilka zasadniczych wad. Po pierwsze opierały się głównie na autobiografii samego Owena, a także w dużej mierze ją powtarzały, nie uwzględniając jednocześnie licznych faktów odkrytych wraz ze zbiorem pism zawierającym korespondencję liczącą 3000 listów, zebranych jako materiał źródłowy do dalszej części autobiografii.

Próby interpretacji dorobku Owena jako pierwszy dokonał w 1982 roku George Jacob Holyoake¹⁴, który włączył jego doktrynę do swojej działalności propagującej ruch spółdzielczy i sekularyzm. Postępowanie takie było tym bardziej uzasadnione, iż wielu Owenistów przyłączyło się w latach 60. i 70. XIX w. do tworzonego przez Holyoakego ruchu spółdzielczego (*cooperative movement*). W ten sposób Owen stał się patronem ideologicznym brytyjskiej spółdzielczości i to mimo faktu, iż sam za życia przejawiał małe zainteresowanie tworzącymi się spontanicznie robotniczymi inicjatywami opartymi na idei kooperacji. Jak i sam ruch spółdzielczo-związkowy we wczesnej fazie swojego istnienia z pewnym dystansem odnosił się do idei Owena, czemu wyraz dali jego przedstawiciele biorący udział w trzecim Kongresie organizowanym przez zwolenników Owena (*Owenite Congress*) w kwietniu 1832 r. w Londynie, w trakcie którego poglądy Owena dotyczące religii oraz polityki były szeroko krytykowane¹⁵. Główny okres

¹¹ W.P. Wołgin, *Szkice o zachodnioeuropejskim socjalizmie utopijnym*, Warszawa 1989, s. 81.

¹² W.L. Sargent, *Robert Owen and His Social Philosophy*, London 1860.

¹³ F.A. Packard, *Life of Robert Owen*, Philadelphia 1866, A.J. Booth, *Robert Owen, The Founder of Socialism in England*, London 1869.

¹⁴ Jest on autorem krótkiej broszury *Life and Last Days of Robert Owen*, jednakże jego głównymi pracami o owenizmie są *Sixty Years of an Agitator's Life*, London 1892, oraz *Bygones Worth Remembering*, London 1905.

¹⁵ B.J. Rose, *Owen as Co-operator*, Co-operative College Papers, Number Fourteen, The Education Department, Co-operative Union Ltd., England, September 1971, s. 35.

interpretacji Owena jako kooperatora – ideologa brytyjskiego ruchu spółdzielczego – przypada na przełom wieków XIX i XX, chociaż podkreślenia w tym miejscu wymaga fakt, iż brytyjski ruch kooperacyjny najbardziej konsekwentnie i z najwyższą estymą pielęgnuje pamięć o Robercie Owenie jako swoim ideologicznym prekursorze¹⁶.

Kolejnej analizie interpretacji dokonali historycy idei wywodzący się ze środowiska fabianów¹⁷, którzy widzieli w nim człowieka pełnego zrozumienia dla klasy robotniczej, choć nie zawsze posiadającego trafne poglądy reformatora, a owenizm postrzegali jako rodowitą odmianę socjalizmu niemającą związku z marksizmem. Głównym przedstawicielem tego nurtu interpretacyjnego był Frank Podmor¹⁸, który w dwutomowej pracy *Robert Owen: A Biography*¹⁹, dokonał pierwszego naukowego opracowania historii życia i doktryny Owena. Rozprawa ta do dziś pozostaje najbardziej użytecznym opracowaniem, cytowanym w każdej pracy poświęconej dowolnemu aspektowi działalności Owena. Opracowanie to jest niezwykle cenne ze względu na to, iż F. Podmor jako pierwszy wykorzystał zbiór licznych pism Owena, w tym 3000 listów, które zostały odnalezione po wcześniejszym zagubieniu przez Holyoake’ego, i przekazane archiwum Co-operative Union znajdującemu się w Manchesterze, gdzie do dnia dzisiejszego są dostępne.

Zdaniem F. Podmora Owen był kontynuatorem myśli Jeana Jacques’a Rousseau, ponieważ zakładał, że człowiek ze swej natury jest dobry. Całe zło, wszystkie ludzkie przestępstwa są wynikiem niewłaściwych nawyków nabranych przez ludzi w trakcie rozwoju historycznego, a także błędnych działań podejmowanych w przeszłości przez rządy²⁰. Frank Podmor postrzegał założyciela brytyjskiego

¹⁶ J.F.C. Harrison, *A New View...*, s. 11.

¹⁷ *Fabian Society* jest istniejącym do dziś, a założonym w 1883 r. lewicowym ruchem intelektualnym stawiającym sobie za cel osiągnięcie celów socjalnych drogą stopniowych reform. *Fabian Society* zapewniało wsparcie intelektualne tworzącej się na początku XX w. Partii Pracy, na którą zawsze miało silny wpływ. Do stowarzyszenia należeli m.in. Ramsay MacDonald, Clement Attlee, Anthony Crosland, Richard Crossman, Tony Benn, Harold Wilson, a także dzisiejsi przywódcy Partii Pracy jak Tony Blair czy Gordon Brown. Obecnie *Fabian Society* pełni funkcję *think tanku* stowarzyszonego z *Labour Party*. Zob. też E.R. Pease, *The History of The Fabian Society*, Frank Cass & Co Ltd, 1963.

¹⁸ Żyjący w latach 1856–1910 angielski publicysta, członek założyciel *Fabian Society*. W październiku 1883 r. F. Podmor wraz z Edwardem R. Pease przystąpili do socjalistycznego klubu dyskusyjnego założonego przez Edith Nesbit oraz Huberta Blanda. F. Podmor zasugerował, że grupa winna przyjąć nazwę rzymskiego generała Quintusa Fabiusa Maximusa, propagatora osłabiania przeciwnika działaniami podjazdowymi, które preferował zamiast otwartej wojny z silniejszym wrogiem. W styczniu 1884 r. grupa stała się znana jako *Fabian Society*, a prywatny dom F. Podmora w Westminsterze stał się jej główną siedzibą.

¹⁹ F. Podmor, *Robert Owen: A Biography*, London 1906. Pozycja wielokrotnie wznawiana i przedrukowywana, najnowsze wydanie stanowiące dokładną kopię pierwszej edycji ukazało się w 2004 r. nakładem University Press of the Pacific Honolulu, Hawaii.

²⁰ *Ibidem*, s. 150–152, 646.

socjalizmu również jako reformatora społecznego, lidera tworzącego się ruchu robotniczego, ale także jako wielkiego przeciwnika religii, milenarystę i spirytualistę²¹.

Zupełnie odmiennej interpretacji dostarczyli nam marksiści. Szczególnie w Manifeście Komunistycznym i w broszurze *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki* Owen został przez nich doceniony za krytykę panujących w ówczesnym czasie stosunków społecznych. Jednakże, jednocześnie marksiści krytyce poddali element doktryny Owena, odrzucający założenie o walce klas i rewolucji jako jedynej możliwości wprowadzenia zmian społecznych. Założenie o możliwości współdziałania robotników z klasą posiadającą marksiści określili mianem utopii, a w konsekwencji samego Owena mianem utopisty. Przez wiele lat doktryna Marksa była słabo znana w Wielkiej Brytanii, jednakże po 1888 r. tanie i szeroko rozpowszechnione wydania Marksa zmieniły ten stan rzeczy. Dyskredytujące określenie „utopijna” zostało w owym czasie związane z doktryną Owena i nieprzerwanie do dziś służy niektórym autorom, choć stwierdzić należy, iż na pewno mniejszości, do określania przedmarksistowskiego socjalizmu. Nawet historycy, którzy nie są marksistami, znaleźli ten wygodny sposób do klasyfikowania Owena i jego uczniów.

Drugie pokolenie historyków związanych z *Fabian Society*, którzy działali w dwudziestoleciu międzywojennym, utożsamiało Owena i owenizm z brytyjskim ruchem robotniczym. Takie podejście dominowało w brytyjskiej literaturze, aż do końca lat 60. XX wieku. Owen stał się ogniwem w historycznym łańcuchu dziejów ruchu robotniczego, którego początek utożsamiany jest z rewolucją francuską, a który trwa do dnia dzisiejszego²². W tym okresie największy wkład do studiów nad historią doktryny Owena został dokonany przez G.D.H. Cole, który opublikował w 1925 r. opracowanie zatytułowane *Robert Owen*. Cole uniknął powtórzeń wielu nieistotnych szczegółów z życia Owena zawartych w pracy F. Podmora. Zawarł za to wiele cennych informacji dotyczących systemu edukacji²³ oraz początków brytyjskiego ruchu związkowego, z którym osoba Owena była nierozzerwalnie związana²⁴. G.D.H. Cole, podobnie jak Podmor, postrzegał Owena jako reformatora zakorzenionego w doktrynie Rousseau i Williama Godwina, dążącego do zastąpienia ekonomii opartej na wolnej konkurencji, ekonomią opartą na zasadzie współpracy wytwórców, zastąpienia systemu stosującego represję wobec obywateli systemem opartym na resocjalizacji i wychowywaniu poprzez edukację, a także zastąpienia filozofii zawierającej elementy religii całkowitym racjonalizmem²⁵ połączonym z sekularyzacją życia społecznego i politycznego oraz również całkowitego rozdziału Kościoła od państwa. Jednocześnie

²¹ *Ibidem, passim*.

²² J.F.C. Harrison, *A New View...*, s. 3.

²³ G.D.H. Cole, *Robert Owen*, London 1925, s. 96–111.

²⁴ *Ibidem*, s. 208–220.

²⁵ *Ibidem*, s. 236.

G.D.H. Cole stawia tezę, iż związki Owena ze spirytualizmem wynikały ze starszego zdziennictwa, jego zaś dorobku nie należy oceniać przez pryzmat jego działalności pisarskiej u schyłku życia, a jedynie tego, co uczynił i napisał mniej więcej do 1834 r.²⁶ Z całą pewnością należy przyznać, iż wcześniejsze pisma Owena stały na wyższym poziomie, były wielokrotnie poprawiane przez niego samego, a także jego przyjaciół o tak znamienitej reputacji, jak choćby angielski filozof James Mill²⁷.

W żadnej części opracowania G.D.H. Cole'a nie znajdziemy stwierdzenia, jakoby Owen był socjalistą utopijnym, tak samo jak i nie znajdziemy porównania z Claude Henri de Saint-Simonem czy Charles'em Fourierem²⁸. Można natomiast znaleźć twierdzenie, iż dla każdego powinno być oczywiste, jak wiele Marks zaczerpnął z doktryny Owena²⁹. G.D.H. Cole dokonał analizy działalności publicznej Owena, przedstawiając go jako założyciela brytyjskiego socjalizmu i inspiratora wielkiego ruchu robotniczego, którego początki sięgają lat 20. XIX wieku. Taki sposób interpretacji znalazł poparcie w dalszych badaniach doktryny przeprowadzonych w tym samym czasie przez Maxa Beera³⁰ i R.W. Postgatea³¹.

Owen przez część badaczy jest postrzegany jako reformator systemu edukacyjnego i wielki pedagog, choć pierwsi badacze jego doktryny często pomijali to zagadnienie lub przywiązywali do niego znacznie mniejszą wagę. Założenia dotyczące edukacji tymczasem stanowią centralny punkt – jądro – doktryny Owena. Efekty społeczne uzyskane poprzez wprowadzenie rozwiązań edukacyjnych w fabryce New Lanark legły u podstaw założenia o plastyczności i możliwości kształtowania ludzkiego charakteru na drodze pozbawionego kar rozbudowanego systemu edukacji. Owenizm przez niektórych pisarzy politycznych utożsamiany jest z edukacją lub odwrotnie uważa się, iż edukacja jest synonimem owenizmu³². Podstawą owenizmu, pisał G.D.H. Cole, była teoria edukacji³³. W tym zakresie Owen wydaje się niezwykle nowoczesny, a wiele z proponowanych przez niego postulatów dziś uważanych jest za podstawowy element współczesnych systemów edukacyjnych. Część badaczy zwykła przyjmować, iż proponowane rozwiązania edukacyjne nie stanowią tylko jednego z elementów doktryny Owena, lecz są jej fundamentem, na którym zostały oparte pozostałe założenia. Według nich, punktem wyjściowym do dyskusji o systemie edukacji jest szczęście. Indywidualne szczęście jest zależne od szczęścia wspólnoty. Jednakże szczęście jednostki wy-

²⁶ *Ibidem*, s. 221–235.

²⁷ *Ibidem*, s. 112.

²⁸ Socjalizm utopijny to termin służący często do określenia prądów ideologicznych, które legły u podstaw socjalizmu naukowego, stworzonego przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Termin ten szczególnie mocno został związany z socjalistami utopijnymi pierwszej połowy XIX w.

²⁹ *Ibidem*, s. 169.

³⁰ M. Beer, *History of British Socialism*, London 1919, s. 160–199.

³¹ R.W. Postgate, *Builders' History*, London 1923.

³² J.F.C. Harrison, *Quest for...*, s. 139.

³³ G.D.H. Cole, *Robert Owen...*, s. 96.

nika również z faktu, iż konsekwencją każdego działania jest naturalna nagroda lub kara w sytuacji, gdy działanie należy oceniać pozytywnie, nagroda występuje w postaci uzyskanego pożytku, a kara w postaci braku pożytku lub odczuwanego cierpienia. Rolą edukacji zdaniem Owena jest dostarczenie wiedzy o konsekwencjach każdego zachowania po to, aby zoptymalizować działania jednostek pod kątem użyteczności każdego z nich. System edukacji powinien prowadzić do likwidacji wszystkich kar i nagród, z wyjątkiem tych, które są określane mianem naturalnych, powinien uczyć, iż naturalną nagrodą jest przyjemność odczuwana w konsekwencji podjęcia właściwego działania bądź też ból lub przykreść odczuwana w rezultacie zastosowania niewłaściwych środków i podjęcia niewłaściwych działań. System edukacji powinien prowadzić do tego, aby dzieci przez niego kształtowane pojmowały dobro i zło jako naturalną konsekwencję swojego postępowania, a nie żeby uważały konkretne zachowania za dobre lub złe, dlatego że są za nie nagradzane lub karane przez instytucje społeczne. Ponadto zdaniem Owena nauczyciele powinni wskazywać związek zachodzący między szczęściem jednostki i szczęściem innych³⁴.

Istnieje kilka publikacji traktujących w powyższy sposób o doktrynie Owena. Wskazać chciałbym dwa najbardziej rozpowszechnione i zarazem najbardziej całościowo odnoszące się do prezentowanego zagadnienia; są to *Concept of Popular Education* Harolda Silvera³⁵ oraz *Educational Innovators* autorstwa W.A.C. Stewarta i W.P. McCanna³⁶. W opracowaniach tych Owen został przedstawiony jako reformator systemu edukacyjnego i wielki pedagog, prekursor współczesnego systemu edukacyjnego. Są one jednak obarczone pewną wadą, mianowicie wszystkie rozważania zawarte w wymienionych publikacjach odnoszą się do rozwiązań³⁷ wprowadzonych w fabryce New Lanark i opierają się na tych samych źródłach, które należy oceniać bardziej z punktu widzenia proponowanych rozwiązań doktrynalnych niż prezentowanych faktycznych osiągnięć, którym, zdaniem J.F.C. Harrisona, można odmawiać wiarygodności³⁸ przez fakt, iż wszystkie zostały napisane bądź to przez osoby, które odwiedzały fabrykę, bądź przez samego Owena, któremu wprowadzone rozwiązania edukacyjne przyniosły

³⁴ J.F.C. Harrison, *Quest for...*, s. 141.

³⁵ H. Silver, *Concept of Popular Education*, London 1965.

³⁶ W.A.C. Stewart, W.P. McCann, *Educational Innovators*, London 1967.

³⁷ Jedną z najciekawszych zmian, jakie wprowadził Owen do administracji przedsiębiorstwa, było założenie szkoły związanej z fabryką. Jak wszyscy reformatorzy ówczesni, przywiązywał ogromną wagę do wychowania i uważał, że charakter człowieka kształtuje się całkowicie – lub niemal całkowicie – pod wpływem czynników zewnętrznych. W porównaniu z Jamesem Millem Owen miał niewątpliwie jedną wielką zaletę: lubił i rozumiał ludzi. Wszystko, co mówił na temat wychowania, można w znacznej mierze uznać za słuszne. W New Lanark Owen założył również przedszkole, prowadzone w sposób bardzo nowoczesny. Te i inne rozwiązania sprawiły, że New Lanark stało się okolicą słynną na cały świat; w ciągu dziesięciu lat zakłady zwiedziło prawie 20 tys. osób. Między innymi przybył Wielki Książę Mikołaj – późniejszy car.

³⁸ Por. J.F.C. Harrison, *Quest for...*, s. 139–147.

sławę i rozgłos nie tylko w Anglii. Brakuje natomiast choćby jednego, krótkiego tekstu, którego autorem byłby wychowanek szkoły w New Lanark, co wydaje się tym bardziej dziwne, iż istniało wiele potencjalnych miejsc, w których tekst taki mógłby być zamieszczony, jak choćby lokalna prasa, archiwa czy pamiętniki, czy chociażby zapisane wspomnienia³⁹. A jednak żaden z tego typu przekazów nie jest znany.

W Stanach Zjednoczonych owenizm jest traktowany jako część tradycji komunitarystycznej. W ujęciu tym podkreślone zostały elementy doktryny uznające człowieka za istotę społeczną, dla której zasadniczą wartość w życiu ma wspólnota, a jednostki nie można opisywać jako abstrakcyjnego indywiduum, lecz trzeba brać pod uwagę jej przynależność do wspólnoty rozumianej jako kooperatywa wytwórcza⁴⁰.

Tego typu poglądy reprezentowali m.in. John Humphrey Noyes⁴¹ czy Artur E. Bestor⁴².

Interesującej interpretacji doktryny Owena dokonał J.F.C. Harrison w opracowaniu zatytułowanym *Quest for the New Moral World*. Doszedł on do wniosku, iż bardziej użytecznym podejściem byłoby uznanie idei Owena jako części składowej prądu ideologicznego, który powstał w Anglii na przełomie XVIII i XIX w., a który należy traktować jako całość, na którą składają się poglądy całej XIX-wiecznej angielskiej elity intelektualnej. U podstaw tak postawionej tezy legło założenie, iż wszystkie idee powstałe w tym okresie miały wspólne korzenie wywodzące się z myśli oświeceniowej. Ponadto główni myśliciele polityczni tamtego okresu doskonale się znali, a także wymieniali poglądy w trakcie licznie organizowanych dyskusji. Sam Owen doskonale znał Jeremy'ego Benthama oraz Jamesa Milla, o czym była już mowa.

Podobne stanowisko reprezentują autorzy najnowszych opracowań dotyczących się poglądów Owena, tacy jak Gregory Claeys⁴³ czy Ian Donnachie⁴⁴.

W polskiej literaturze pierwsze wzmianki dotyczące postaci Owena sięgają okresu dwudziestolecia międzywojennego. Maria Orsetti w 1926 r. opublikowała broszurę pt. *Robert Owen – wielki przyjaciel ludzkości*⁴⁵. Autorka szczególnie

³⁹ *Ibidem*, s. 139.

⁴⁰ Chociaż termin komunitarianizm (*communitarianism*) pochodzi z dwudziestego wieku, wywodzi się on z terminu *communitarian* ukutego w latach 40. XIX w. przez Johna Goodwyna Barmby'ego. Współczesny komunitarianizm opiera się na przededefiniowanych pojęciach i nurtach ideologicznych zaczerpniętych z tradycji XIX w. Wielu ze współczesnych komunitarystów wywodzi swoje poglądy od wcześniejszych myślicieli, postrzegając całą ideologię komunitarianizmu jako tradycję ideologiczną, w którą wpisuje się również osoba Owena.

⁴¹ J.H. Noyes, *History of American Socialism*, New York 1870.

⁴² A.E. Bestor, *Backwoods Utopias*, Philadelphia 1970.

⁴³ G. Claeys, *Politics and Anti-politics in Early British Socialism*, Cambridge University Press 1989, s. 21–105.

⁴⁴ I. Donnachie, *Robert Owen Social Visionary*, John Donald an imprint of Birlinn Ltd. 2005.

⁴⁵ M. Orsetti, *Robert Owen – wielki przyjaciel ludzkości*, Warszawa 1926.

akcent położyła na działalność charytatywną Owena oraz jego związki z brytyjskim ruchem spółdzielczym. Jednakże z uwagi na bardzo lakoniczny charakter tej pracy, a także niewielki zakres wykorzystanej literatury, trudno w tym przypadku mówić o konkretnej interpretacji doktryny Owena.

Po II wojnie światowej pierwszym opracowaniem, jakie ukazało się w naszym kraju, była rozprawa autorstwa Andrzeja Nowickiego *Szlakiem człowieka dobrego. Opowieść o Robercie Owenie*⁴⁶. Podobnie jak poprzednie opracowanie, tak i to obarczone było wadą braku literatury oraz niezwykle lakonicznego potraktowania zagadnienia. Również i w tym przypadku trudno mówić o konkretnej interpretacji doktryny Owena. Jest to bardziej krótka historia życia Owena niż studium nad doktryną. Na uznanie zasługuje jednak fakt, iż opracowanie to nie mówi o socjaliście utopijnym XIX w., a o człowieku, który w świecie zła, niesprawiedliwości i bezlitosnej walki o byt odważył się i potrafił być człowiekiem dobrym⁴⁷. Kolejną pozycją była wydana w 1981 r. w ramach serii Myśli i Ludzie książka *Owen*⁴⁸, w której autor przedstawił już tytułowego bohatera zgodnie z założeniami marksizmu jako socjalistę utopijnego. Opracowanie to zawiera również zbiór kilkunastu tekstów Owena przełożonych na język polski. Praca ta obarczona jest dwoma podstawowymi błędami; po pierwsze, nie uwzględniono w niej współczesnych opracowań, przy czym mianem współczesnego badacza Owena został określony Frank Podmor⁴⁹; po drugie, autor dokonał całkowitej deprecjacji dorobku pisarzy anglosaskich, stwierdzając, iż „badając jego utopijny system społeczny, a także interpretując teorię o kształtowaniu charakteru na ogół koncentrują uwagę na osiągnięciach praktycznych, przy czym ograniczają je przeważnie do okresu pobytu Owena w New Lanark [...] przez co wymyka im się niemal całkowicie podbudowa teoretyczna owenowskiego systemu reform społecznych, a jego utopia nabiera cech ekscentrycznych”⁵⁰. Radzieccy historycy natomiast, zdaniem M.M. Jelenkowskiego, „analizując całokształt dorobku filozoficznego i praktycznego Owena, przede wszystkim starają się wyeksponować jego dorobek intelektualny, rozgraniczając wątki dialektyczne i materialistyczne zawarte w jego dziełach od towarzyszących im tendencji utopijnych i idealistycznych”⁵¹.

Przedstawiona interpretacja, o czym już wspomniałem, jest charakterystyczna dla myśli marksistowskiej i możemy ją znaleźć również w polskim tłumaczeniu *Szkiców o zachodnioeuropejskim socjalizmie utopijnym* Wiaczesława Wołgina z 1989 r. W ujęciu tym Owen był naiwnym utopistą nierozumiejącym podstawowo-

⁴⁶ A. Nowicki, *Szlakiem człowieka dobrego. Opowieść o Robercie Owenie*, Warszawa 1948.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 79.

⁴⁸ M.M. Jelenkowski, *Owen*, Warszawa 1981.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 8, dla przypomnienia warto zaznaczyć, iż biografia Owena napisana przez Podmora ukazała się w 1907 r., czyli 74 lata przed opracowaniem M.M. Jelenkowskiego, a sam Podmor zmarł w 1910 r., nazywanie go więc w 1981 r. współczesnym badaczem jest nieporozumieniem.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 114.

⁵¹ *Ibidem*, s. 113.

wego założenia marksizmu, mówiącego o nieuniknionej walce klas i rewolucji proletariatu jako jedynej możliwości wprowadzenia zmian do niesprawiedliwych stosunków społecznych. Wołgin z pozycji marksizmu krytykował owenowską tezę o sile przykładu prowadzącego do zmian, pomijając wiele z kwestii doktrynalnych, o których pisali anglosascy historycy idei, wymienieni w początkowej części niniejszego tekstu⁵².

Podobne podejście reprezentowali również autorzy podręczników akademickich wydanych w okresie PRL-u. Dla przykładu można podać, że w podręczniku Jana Baszkiewicza i Franciszka Ryszki *Historia doktryn politycznych i prawnych* z 1970 r. możemy przeczytać, iż „Owen razem z Fourierem był jednym z pierwszych socjalistów utopijnych, jednakże jego projekty miały mniejszą wartość teoretyczną od proponowanych przez Fouriera”. Ponadto autorzy do rangi głównego założenia teoretycznego sprowadzili tezę o sile dobrego przykładu, który stałby się katalizatorem reformy społecznej i przyciągnąłby także klasę posiadającą, jednocześnie ograniczając dorobek Owena do pozostawienia pewnego wpływu wywieranego przez jego idee na szybko rosnący ruch spółdzielczości robotniczej⁵³.

W podręcznikach nowszych wydanych po 1989 r. Owen nadal zaliczany jest do XIX-wiecznych socjalistów utopijnych, jednakże autorzy zwracają już uwagę na szerszy zasięg doktryny Owena, poruszając różne jej wątki, w tym i zagadnienia wpływu utylitaryzmu⁵⁴.

W podsumowaniu należy zauważyć, że na przestrzeni lat powstało wiele interpretacji dorobku Owena, a wynika to prawdopodobnie z faktu iż w każdym ruchu społecznym czy politycznym istnieje taka prawidłowość, że pionierzy nie dorównują pod względem intelektualnym tym, którzy przychodzą po nich. Istnieli przecież poeci włoscy przed Dantem Alighieri, reformatorzy protestanccy przed Marcinem Lutrem. Tym pierwszym niewątpliwie należy się uznanie za oryginalność pomysłu, ale nie za sukces wykonania, który należy przypisać drugim. To samo można powiedzieć o Robercie Owenie. Nie był tak wszechstronny jak Marks, nie umiał tworzyć rozpraw tak spójnych, jak współcześni mu angielscy filozofowie radykalni wieku XIX, wznoszący swe konstrukcje na podstawach zbudowanych przez Adama Smitha. Ale właśnie dlatego, iż idee jego nie układały się w żaden sztywny system, jest on inicjatorem kilku ważnych kierunków doktrynalnych. Dlatego też doktryna Owena inspirowała różnych badaczy idei; jedni widzieli w nim inspiratora socjalizmu, inni reformatora systemu edukacyjnego. Jedni widzieli pioniera ruchu spółdzielczego, inni komunitarystę, inni jeszcze chcieli postrzegać go jako naiwnego socjalistę utopijnego snującego niemożli-

⁵² W.P. Wołgin, *Szkice o zachodnioeuropejskim socjalizmie utopijnym*, Warszawa 1989, *passim*.

⁵³ J. Baszkiewicz, F. Ryszka, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1970, s. 330.

⁵⁴ H. Olszewski, M. Zmierczak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 2002, s. 252–253.

we do zrealizowania wizje. Jak napisał Bertrand Russell: „Owen był niezupełnie mędrcom, ale miał niewątpliwie wiele cech świętego, gdyż niewielu istniało ludzi, tak pod każdym względem pociągających. Po suchej i dusznej atmosferze utylitaryzmu, na tle okropności ówczesnego systemu fabrycznego, jego niespokojna i szlachetna postać działa orzeźwiająco, jak deszcz letni”⁵⁵. To nieco zbyt poetyczne stwierdzenie prowadzi nas do ważnej konkluzji, iż dzisiaj powszechnie uważa się, że istotna część angielskiej tradycji socjalistycznej jest zakorzeniona w kolejnych interpretacjach Owena, w którego doktrynie każde pokolenie lewicy znajdowało coś nowego, uznając jej założenia za niezwykle relewantne do swoich czasów⁵⁶. Chciałbym również nadmienić, iż artykuł ten stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań na temat tak przecież niejednoznacznej i niejednorodnej doktryny Roberta Owena.

---

⁵⁵ B. Russell, *Wiek dziewiętnasty*, t. I, Warszawa 1934, s. 210.

⁵⁶ J.F.C. Harrison, *A New View of Mr. Owen*, [w:] S. Pollard & J. Salt, *Robert Owen Prophet of The Poor*, Bucknell University Press 1971, s. 1.